

KLAUS HORN

Η ΣΧΕΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΦΟΒΟ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΑΘΕΙΑ

Ἡ κατάληψη τῆς ἀρχῆς ἀπὸ καθαρὰ φασιστικὰ καθεστῶτα μετὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, ἰδιαίτερα τὸ γερμανικὸ δημοψήφισμα γιὰ τὸν ἐθνικοσοσιαλισμὸ, ἔδειξε μὲ ὀδυνηρὸ τρόπο τὸ κενὸ ποῦ ὑπῆρχε στὴ μαρξιστικὰ προσανατολισμένη κριτικὴ τῆς κοινωνίας : ὁ σοσιαλισμὸς δὲν ἦταν προφανῶς ἡ μοναδικὴ καὶ κυρίως δὲν ἦταν ἡ ἀναγκαία λύση στὸν ἀστικὸ - κοινοβουλευτικὸ οἰκονομικὸ φιλελευθερισμὸ. Ἡ οὐσιαστικὴ δημοκρατικοποίηση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας δὲν παρουσιάστηκε μόνο σὰν ἓνα ἀντικειμενικὸ, ἓνα πολιτικοοικονομικὸ πρόβλημα, ἀλλὰ - ὅσο ἡ ὄψιμη καπιταλιστικὴ κοινωνία μποροῦσε νὰ διευθετεῖ καλύτερα τοὺς ἀνταγωνισμοὺς μέσα στὰ δικά της πολιτικὰ πλαίσια - καὶ σὰν ἓνα ψυχολογικὸ. Στὸν ἐθνικοσοσιαλισμὸ, τὸ ψυχολογικὸ, ποῦ ἀπέναντι στὴν πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς οἰκονομικῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς κοινωνίας πρέπει νὰ παρατηρεῖται ὡς δευτερεῦον, ἔγινε σχετικὰ αὐτόνομο μέγεθος. Ἡ συνθετικὴ ἱκανότητα τοῦ Ἐγὼ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν συνθηκῶν περιορίστηκε σὲ παρανοϊκὲς παραστάσεις· ἡ ἀνορθολογικὴ ἐξουσία ἐπιβάλλεται πολὺ

ἀποτελεσματικότερα μέσο τῶν κυριαρχουμένων παρά μέ τόν ἄμεσο ἔξαναγκασμό.

Ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ φόβου, ὁ ὁποῖος ἀποκτᾷ κοινωνική σημασία, καί οἱ διάφορες μορφές πολιτικῆς ἀπάθειας ἔχουν γίνει μετὰ ἀπό ἐκεῖνες τίς ἐμπειρίες κύρια θέματα τῆς πολιτικῆς ψυχολογίας. Γιὰ νά μπορέσουμε νά καθορίσουμε ἱκανοποιητικά τή συσχέτιση ἀνάμεσα στό φόβο καί στήν πολιτική ἀπάθεια στήν ὄψιμη καπιταλιστική κοινωνία, θά ἔπρεπε ἀπό τὸ ἓνα μέρος νά περιγράψουμε τίς ἀντικειμενικές κοινωνικοοικονομικές συναρτήσεις αὐτῆς τῆς κοινωνίας· ἀπό τὸ ἄλλο μέρος θά ἔπρεπε νά περιγράψουμε τήν κοινωνιοψυχολογική σημασία τοῦ φόβου, ἡ ὁποία δὲ συμρῶνεϊ ἀκριβῶς μέ τή σημασία του στήν ἀτομική ψυχολογία, ἂν καί δὲν μπορεῖ νά καθοριστεῖ χωρὶς τή βάση αὐτή (1). Μόνο ἔτσι θά μπορούσε νά καθοριστεῖ ἀκριβέστερα πῶς λειτουργεῖ ἡ πολιτική ἀπάθεια στό σύγχρονο κοινωνικό σύστημα. Ἐδῶ δὲν μπορούμε νά ἀκολουθήσουμε αὐτὸ τὸν δρόμο. Ἀντὶ γι' αὐτὸ θά προσπαθήσουμε μέ τήν ἀνάλυση δύο παραδειγματικῶν καταστάσεων, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἤδη ἐπαρκῶς μελετηθεῖ, νά βροῦμε τήν κοινωνιοψυχολογική σημασία τῆς σχέσης ἀνάμεσα στό φόβο καί στήν πολιτική ἀπάθεια. Ἡ πρώτη μελέτη εἶναι ἓνα παράδειγμα ποὺ περιγράφει μέ τή μέθοδο τῆς ψυχολογίας τῆς συμπεριφορᾶς (Behaviorism) τίς ἄμεσες ἔξωτερικές συνθήκες τῆς «ὑπακοῆς στήν ἐξουσία»· ἡ δεύτερη ἔχει ψυχαναλυτική προέλευση καί ἐξετάζει κυρίως τὰ ἐσωτερικά παράλληλα φαινόμενα καί τίς κοινωνικές συνέπειες τῆς προσαρμογῆς στίς δοσμένες κοινωνικές συνθήκες σὲ μιὰ ἀκραία κατάσταση, στὸν πόλεμο. Τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἀπάθειας συνδέεται στενὰ μέ αὐτὸ τῆς προσαρμογῆς (Anpassung). Πρόκειται βέβαια γιὰ μιὰ μὴ κριτική, μονοδιάστατη ἔννοια τῆς προσαρμογῆς ποὺ δὲ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τήν ψυχανάλυση — αὐτὴ μιλάει γιὰ τήν προσαρμογὴ ὡς «adaptation», ἀλλὰ ἀπὸ τὴ δομικὰ-λειτουργικὰ προσανατολισμένη κοινωνιολογία — αὐτὴ μιλάει γιὰ τήν προσαρμογὴ ὡς «adjustment» —, μιὰ ἐπιστήμη, ποὺ ἀγνοεῖ τήν ὀργανικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀτόμου καί τίς ὀρμικὲς παραστάσεις της στό ἀσυνεί-

δητο και μόνο έτσι μπορεί να διατηρεί την ιδέα της πρακτικά απεριόριστης πλαστικότητας του ατόμου στην έννοια του «adjustment» στις μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες.

Και τώρα ως προχωρήσουμε στη σημασία του πρώτου από τα δύο μοντέλα που θα χρησιμοποιήσουμε για τη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο φόβο και στην πολιτική απάθεια. Πρόκειται για ένα πείραμα που έκανε ο Stanley Milgram στις Η.Π.Α. (2). 'Η γνώμη μου είναι ότι αυτό το πείραμα είναι έντελως κατάλληλο για να συμβολίσει μια ουσιαστική σύγκρουση στην όψιμη καπιταλιστική κοινωνία : μια σχεδόν καθημερινή κατάσταση, όπου τα υποκείμενα αισθάνονται άβοήθητα, εξαρτημένα και υποχρεωμένα να δρούν σε μια δήθεν ανυπέρβλητη τεχνολογική και γραφειοκρατική κατάσταση των πραγμάτων. Τα υποκείμενα υποτάσσονται στις αντικειμενοποιημένες κοινωνικές διαδικασίες και έτσι συμβάλλουν—αν επεκτείνουμε τα όρια του πειράματος και μεταφέρουμε αυτή τη συμπεριφορά στο γενικό επίπεδο του συνόλου των κοινωνικών λειτουργιών—σε μια άπολιτικοποίηση της δημόσιας ζωής, ή όποια, από κοινωνική άποψη, εξυπηρετεί τα συμφέροντα εκείνα, που μέσο των αντικειμενοποιημένων διαδικασιών καμουφλάρονται σαν αντικειμενικά αναγκαία. 'Ο Milgram και οι συνεργάτες του θέλησαν να εξετάσουν συνθήκες υπακοής σε μια κατάσταση, κατά την οποία με την πρόφαση επιστημονικών πειραμάτων βασανίζονταν άνθρωποι· φυσικά οι βασανισμοί στο πείραμα ήταν προσποιητοί. Οι συμμετέχοντες στο πείραμα έπρεπε να διοχετεύουν ηλεκτρικό ρεύμα αυξανόμενης έντασης σε ένα συνεργάτη του διευθυντή του πειράματος, που έπρεπε να έχει μάθει και να μπορεί να επαναλαμβάνει όρισμένα πράγματα, έφόσον κατά την επανάληψη αυτού που είχε μάθει έκανε ένα λάθος.

Το καταπληκτικό και τρομακτικό ήταν ότι κάτω από μεταβαλλόμενες συνθήκες του πειράματος πολλοί από τους συμμετέχοντες φάνηκαν πρόθυμοι να διοχετεύσουν το ηλεκτρικό ρεύμα σε αυτόν που ήταν δεμένος σε ένα είδος ηλεκτρικής καρέκλας. 'Η ένταση του ρεύ-

ματος φαινόταν καθαρά σε μια κλίμακα και έφτανε μέχρι 450 βόλτ· οι διάφορες υποδιαίρεσεις ιδιαίτερα οι ψηλότερες, χαρακτηρίζονταν ανάλογα με το βαθμό του κινδύνου με λέξεις όπως «κίνδυνος» κλπ.

Στο πείραμα του Milgram αποδείχτηκαν σαν οι σημαντικότερες συνθήκες υπακοής ή άρνησης: 1. η απόσταση από τον διευθυντή του πειράματος και ο τρόπος της συμπεριφοράς του· 2. η απόσταση από τον δήθεν βασανιζόμενο και ο τρόπος έκφρασης του προσποιητού πόνου και 3. η λεγόμενη άφανής εξουσία, δηλαδή η αρχή, την οποία οι συμμετέχοντες στο πείραμα θεωρούσαν υπεύθυνη γι' αυτό. Όσο πιο κοντά και όσο πιο αυταρχικός ήταν ο διευθυντής του πειράματος, τόσο πιο εύκολα υπάκουαν οι συμμετέχοντες· όσο πιο κοντά ήταν οι δήθεν βασανιζόμενοι και όσο πιο όδυνηρές ήταν οι εκφράσεις τους, τόσο πιο πολύ δοκίμαζαν οι συμμετέχοντες να εγκαταλείψουν το πείραμα. Ο ρόλος της υποτιθέμενης άφανους εξουσίας στη σύμπραξη ήταν μηδαμινός.

Τα πρόσωπα που συνέχιζαν το πείραμα, που πατούσαν δηλαδή το κουμπί για την άμέσως ισχυρότερη ένταση, δε σημαίνει βέβαια πως δεν αισθάνονταν καμιά σύγκρουση ανάμεσα στην απαίτηση μιας τυφλά παραδεκτής και κοινωνικά δικαιολογημένης εξουσίας, από τη μια μεριά, και στην ικανότητά τους να ταυτίζονται με τον δήθεν βασανιζόμενο, από την άλλη. Άλλα αυτή η σύγκρουση έκφραζόταν κατά κανένα μόνο με λόγια ή ψυχοσωματικά: οι συμμετέχοντες πρόβαλαν ένδοιασμούς, διαμαρτύρονταν δυνατά, γίνονταν αμήχανοι, ψεύδιζαν, ιδρώναν, αλλά τελικά, τουλάχιστον οι μισοί, πατούσαν το κουμπί για την άμέσως ισχυρότερη ένταση στο επόμενο λάθος, όπως τους είχε απαιτηθεί⁽³⁾.

Συνοψίζουμε την πρώτη άποψη που αναφέραμε στην αρχή: κάτω από τις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες ή εξουσία που προέρχεται από την κατανομή της εργασίας φαίνεται πως είναι για τους αναρμό-

δious, απόλυτη. Ἡ γραφειοκρατία συμβάλλει στην αύξηση τῆς ἀποξένωσης τῶν ἀναρμόδιων ἀπὸ τοὺς μνημένους. Οἱ ἀναρμόδιοι πέφτουν σὲ ἐξάρτηση, καὶ τὸ αἰσθάνονται ὅτι εἶναι ἐξαρτημένοι· κάτι ποὺ ἀπαιτεῖται ἀπὸ αὐτοὺς θὰ τὸ κάνουν, ἀκόμη καὶ ὅταν αὐτὸ δὲν εἶναι σύμφωνο μὲ τὶς δικές τους ἀντιλήψεις τῶν ἀξιῶν. Αὐτὴ ἡ παθητικότητα ἔχει σὰ συνέπεια στὸν πολιτικὸ τομέα τὴν ἀπολιτικοποίηση τῆς συνείδησης. Ἡ πρώτη μας θέση, συνοπτικά, ἔχει ὡς ἐξῆς: Ἡ ἀυξανόμενη ἐξάρτηση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ γραφειοκρατία ὁδηγεῖ σὲ ἐξειδίκευση τῶν λίγων καὶ ἀναρμοδιότητα τῶν πολλῶν· αὐτὸ πάλι ὁδηγεῖ κάτω ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες κοινωνικὲς συνθήκες στὴν ἀπολιτικοποίηση τῆς συνείδησης.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀφήσουμε ἀνοιχτὴ τὴν ἐρώτηση, ἂν γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς ἔπαιξε μεγαλύτερο ρόλο ἡ ἀντικειμενικὴ διάσταση, δηλαδή ἡ ἀλλοτρίωση τῶν συνθηκῶν ἀπέναντι σὲ ἀναρμόδιους ἢ ἡ ὑποκειμενικὴ διάσταση, δηλαδή ἡ ψυχολογικὴ σχέση πρὸς τὸν διευθυντὴ τοῦ πειράματος καὶ τὸν συνεργάτη του. Αὐτὸ ποὺ μπορούμε ὅμως νὰ συγκρατήσουμε εἶναι ὅτι ἡ συνθετικὴ ἱκανότητα τοῦ Ἐγώ, στοὺς μισοὺς συμμετέχοντες στὸ πείραμα, δὲν ἔφτανε γιὰ νὰ ἀντισταθεῖ ἐναντία στὸν ὑποτιθέμενο βασιανισμό, ποὺ ἀντιφάσκει σὲ σημαντικούς, ἐσωτερικευμένους κανόνες, ποὺ διατηροῦν τὴν ἰσχὺ τους μόνο στὸν ἰδιωτικὸ τομέα.

Στὴν πρώτη θέση προσθέτουμε καὶ μιὰ δεύτερη: Στὰ πλαίσια τῶν σημερινῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν ἡ ἀπολιτικοποίηση τῆς συνείδησης δὲ σημαίνει μόνο ὅτι οἱ κοινωνικὲς συνθήκες ἐξουσίας ἐδραιώνονται, ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι μὲ τὴν χρησιμοποίηση καὶ τὴ μεταβίβαση προτύπων σκέψης τῆς τεχνικῆς, δηλαδή τῆς κυριαρχίας πάνω στὴ φύση, στὶς κοινωνικὲς σχέσεις, αὐτὲς οἱ συνθήκες ἐξουσίας γίνονται ὀρθολογικές. Στὸ πείραμα τοῦ Milgram πολλοὶ συμμετέχοντες ἦταν πρόθυμοι νὰ συμπεριφερθοῦν ἐπιθετικὰ ἢ ἀκόμη καὶ ἐπικίνδυνα γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἄλλων ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ προσαρμογῆς σὲ μιὰ ὑποτιθέμενη ἐξουσία. Αὐτὴ ἡ ἐξουσία ὄριζε — κατὰ τὴν ἀντίληψη τῶν συμμετε-

χόντων στό πείραμα — τόν μνημένο στό πείραμα συνεργάτη σάν ἓνα ἀνεξέλεγκτο κομμάτι τῆς φύσης, τοῦ ὁποίου ἔπρεπε νά ἐξεταστεῖ ἡ ἱκανότητα μάθησης κάτω ἀπό τίς εἰδικές συνθήκες τοῦ πειράματος, καί τὸ ὁποῖο ἄξιζε κατὰ κάποιον τρόπο νά τιμωρηθεῖ, ἂν δέ λειτουργοῦσε κανονικά.

Συνοψίζουμε καί τίς δύο θέσεις: Μὲ βάση μιὰ ἀπολιτικοποιημένη συνείδηση οἱ ἄνθρωποι εἶναι προφανῶς σέ θέση νά συμπεριφεροῦν ἐπιθετικά ἀπέναντι σέ ἄλλους ἀνθρώπους χωρὶς σέ αὐτὸ νά συμβάλουν δικές τους πρωτογενεῖς σαδομαζοχιστικές ἀνάγκες. Δὲν εἶναι μόνο ὅτι αὐτὴ ἡ συνείδηση δὲν ἐπιτρέπει νέες μορφές κοινωνικῶν σχέσεων, ἀλλά, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, οἱ ἄνθρωποι πρέπει νά προσαρμοστοῦν ἀποτελεσματικότερα, καί οἱ παλαιές σχέσεις τους, στίς ὁποῖες μπορεῖ νά διακρίνει κανεῖς εἰδικές συνθήκες ἐξουσίας, πρέπει νά ἐπανεξεταστοῦν στήν ἔννοια μιᾶς μεγαλύτερης ἀποτελεσματικότητας τοῦ παραγωγικοῦ καί καταναλωτικοῦ δυναμικοῦ ποῦ διατίθεται στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Αὐτὸ ποῦ ὁ Habermas ὀνομάζει «πρακτικὸ γνωσιολογικὸ ἐνδιαφέρον» (1)—ἓνα γνωσιολογικὸ ἐνδιαφέρον, ποῦ θὰ ἤθελε νά συνδυάσῃ τὴν τεχνικὴ πρόοδο μὲ τὴν ἀνθρωπιστικὴ —, ἀπογυμνώνεται ἀπὸ τὴ λαϊκὴ του βάση καί ἀφοπλίζεται πολιτικά.

Ἡ καταστολὴ τοῦ πρακτικοῦ γνωσιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος ἔχει ἀπὸ κοινωνιοψυχολογικὴ ἄποψη ἰδιαίτερες συνέπειες. Ὄταν οἱ ἄνθρωποι δὲν καθορίζουν οἱ ἴδιοι τὴν πολιτικὴ μορφή τῆς ζωῆς τους, ἀλλὰ προσαρμόζονται στήν τεχνοποίηση τῶν κοινωνικῶν τους σχέσεων, θὰ πρέπει νά γίνουν ἐμφανεῖς οἱ μορφές τοῦ συμβιβασμοῦ ἀνάμεσα στήν ἀντικειμενικὴ κοινωνικὴ καί στήν ὑποκειμενικὴ ψυχικὴ ἀλλοτρίωση. Στὴ συνέχεια θὰ ἐξετάσουμε τέτοιους συμβιβασμούς.

Καλύτερα ἀπ' ὅ,τι στὸν Milgram φαίνεται ἡ συνύφανση τοῦ κοινωνικοῦ καί ἀτομικοῦ ἀνορθολογισμοῦ σὲ μιὰ ἐργασία τοῦ ψυχαναλυτῆ Kurt Eissler. Ὁ Milgram ἐργάζεται μέσα στήν παράδοση τῆς ψυ-

χολογίας τῆς συμπεριφορᾶς· στήν ἔννοια τῆς θετικιστικῆς κοινωνιολογίας θέλησε νά διαπιστώσει τή συμπεριφορὰ κάτω ἀπό ὀρισμένες ἐπαναλαμβανόμενες συνθήκες τῆς ὑπακοῆς στήν ἐξουσία σέ μιᾶ τεχνητή κατάσταση συγκρούσεων. Ὁ Milgram δέν ἀνάλυσε — πράγμα πού θά ἦταν πολύ συμπερασματικό — τίς ἐσωτερικές ψυχικές συνθήκες τῆς ὑπακοῆς ἢ τῆς διαμαρτυρίας τῶν προσώπων τοῦ πειράματός του. Ὁ Kurt Eissler προσπαθεῖ νά τὸ κάνει αὐτὸ στὰ πλαίσια μιᾶς κοινωνικῆς κατάστασης, ὅπου λύνονται μέ τεχνητὰ μέσα κοινωνικὲς συγκρούσεις: στὸν πόλεμο καθὼς καὶ στήν κατάσταση τοῦ στρατιώτη στήν ἐκπαίδευση καὶ στή μάχη. Τὴν ἐργασία του τὴν τιτλοφορεῖ: *The Efficient Soldier* (6).

Οἱ περιγραφές τοῦ Eissler, πού δυστυχῶς περιέχουν μόνο σέ λίγα σημεῖα παραδείγματα, δείχνουν ποῦ ὀδηγεῖ, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ψυχανάλυσης, μιᾶ παθητικὴ προσαρμογὴ στὶς δοσμένες κοινωνικὲς συνθήκες, δηλαδή ἡ ἀπολιτικοποίηση τῆς συνείδησης καὶ ἡ μεταβίβαση τῆς σκέψης καὶ τῆς πράξης τῆς τεχνολογικῆς ἐξουσίας στὶς κοινωνικὲς σχέσεις, μέ ἄλλα λόγια, ἡ καταστολὴ τοῦ πρακτικοῦ γνωσιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος. Κάτω ἀπὸ τὸν ὄρο τῆς ἐξάλειψης τῆς ταυτότητάς τους οἱ ἄνθρωποι γίνονται σχεδὸν τεχνικὰ ἐξαρτήματα τῆς πολεμικῆς μηχανῆς καὶ μάλιστα ἐξαρτῶνται συναισθηματικὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ρόλο. Ὁ Eissler διαπιστώνει ὅτι οἱ ὀρθολογικὲς σχέσεις, στὶς ὁποῖες βρίσκονται προγραμματικὰ οἱ στρατιῶτες, καὶ μάλιστα σέ ἕναν τεχνικὰ πολὺ ἀναπτυγμένο στρατό, ἀπαιτοῦν ἕνα βαθμὸ προσαρμογῆς, ὁ ὁποῖος ἀπαγορεύει νά εἰσάγουν στὸν προγραμματισμένο ρόλο τους ὁποιαδήποτε γνωρίσματα τῆς προσωπικῆς τους βιογραφικῆς ταυτότητας, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ παθολογικὰ στοιχεία, πού ἀκριβῶς στὸν πόλεμο, ἐπικυρωμένα κοινωνικά, ἐπιτρέπεται νά ἐκφραστοῦν. Ἀλλὰ ἕνα «ὑγιὲς ἄτομο» δέν ἔχει φαίνεται καμιὰ θέση ἐδῶ. Τὸ βίωμα τοῦ πολέμου ἔχει πάνω στὸν ὑγιῆ ἄνθρωπο τέτοια τραυματικὴ επίδραση, ὥστε νά εἶναι ἀναπόφευκτες παροδικὲς ἐπαναγωγές (Regressionen) καὶ ἄλλες διαταραχὲς ἐξαιτίας τοῦ φόβου τοῦ θανάτου.

Ὁ Eissler ὅμως δέν ἐνδιαφέρεται γιά τόν ὑγιή ἄνθρωπο στόν πόλεμο, ἀλλά γιά τόν «Efficient Soldier», γιά ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ξεπερνάει τή στρατιωτική - τεχνική ἐκπαίδευση καί συμμετοχή στόν πόλεμο χωρίς ψυχικές διαταραχές, ὁ ὁποῖος, δηλαδή, ὄχι μόνο προσαρμόζεται στήν ἀκραία αὐτή κατάσταση, ἀλλά προσαρμόζεται καλά. Μὲ τή σιωπηλή προϋπόθεση ὅτι ὁ πόλεμος — ἐφόσον προφασίζεται ὅτι λύνει κοινωνικά προβλήματα μὲ τεχνολογικά μέσα — εἶναι ἓνα χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς κοινωνίας μας, ὁ Eissler ἀνακεφαλαιώνει : «Γενικά θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ πῶς ὅ,τι ὀνομάζεται στή σημερινή κοινωνία «φυσιολογική συμπεριφορά» εἶναι μιὰ εἰδική διαταραχή πού ἀντιστοιχεῖ σέ εἰδικές κοινωνικές μορφές καί συνεπάγεται τόν παραμερισμό καί τή σμίκρυνση τοῦ ἐσωτερικοῦ μικρόκοσμου χάρη στήν ὑποταγή στόν ἐξωτερικό μακρόκοσμο» (6). Ὁ Eissler τονίζει λοιπόν ἐπιτακτικά ὅτι ὑπάρχουν μορφές τῆς προσαρμογῆς στήν κοινωνική διαδικασία, πού οἱ ἴδιες πρέπει νὰ χαρακτηριστοῦν σάν παθολογικές, ἐπειδὴ ἡ προϋπόθεση γιά τήν ὀλοκληρωτική ἀνάληψη τῆς ταυτότητας τοῦ ρόλου εἶναι ἡ ἐξάλειψη τῆς προσωπικῆς, τῆς βιογραφικῆς ταυτότητας. Μὲ αὐτὸ συνδέονται μερικές ἰδιάζουσες μορφές ἄμυνας, τὶς ὁποῖες θὰ ἐξετάσουμε ἀναλυτικότερα (6α).

Τὸ εἶδος τῆς σχέσης μὲ τὶς ὀρμήσεις χαρακτηρίζεται σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις κυρίως ἀπὸ τὴν χρησιμοποίηση ἐξωτερικῶν κοινωνικῶν περιστατικῶν γιά τὴν ρύθμιση τῶν ἀπαιτήσεων τῶν ὀρμῶν, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὸ ὅτι γιά τὴν ρύθμιση τῶν ἀπαιτήσεων τῶν ἐνστικτικῶν κατὰ κανόνα δέν ἀναπτύσσονται πιά ὄριμες ἐσωτερικὲς ψυχικὲς δομὲς — δέν ἀναπτύσσεται κανένας χαρακτήρας μὲ τὴν κλασικὴ ἔννοια — καί γι' αὐτὸ συνεχίζεται μιὰ ἐξάρτηση σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ ἐξωτερικὲς συνθήκες. Πρόκειται — ἀπὸ ὀντογενετική ἀποψη — γιά μιὰ σχετικὰ ἀρχαϊκὴ συνεργία ἀπὸ ἐπὶ μέρους ὀρμήσεις καί πρότυπα ρόλων (?). Σὲ αὐτὲς τὶς μορφὲς προσαρμογῆς ἡ συμπεριφορὰ μένει ξένη πρὸς τὸ Ἐγώ. Ὁ Eissler γράφει γι' αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ ἐξάλειψη τῆς ταυτότητας : «[...] ἐδῶ μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε πῶς ἓνας τρόπος γιά νὰ εἶναι κανεὶς ἀποδοτικὸς

στή σημερινή κοινωνία είναι να εξαλείψει την ατομικότητα και την οργανική αντιδραστικότητα, να υποταγεί στη σκοπιμότητα και να ενεργεί σύμφωνα με τα κοινωνικά υποδείγματα, αδιαφορώντας για τα περιεχόμενα του έσωτερικού μικρόκοσμου» (*).

Τώρα θα εξετάσουμε προσεχτικότερα τη συμφωνία άμεσα σε έναν, όπως τον περιγράψαμε, ανορθολογικά οργανωμένο μακρόκοσμο — δηλαδή σε μια όλο και πιο πολύ τεχνολογικά οργανωμένη κοινωνία — και στην ψυχοπαθολογία των προσαρμοσμένων σε αυτόν. Πρώτα θα ασχοληθούμε με τις παθολογικές μορφές προσαρμογής που προκλήθηκαν από την άκραία κατάσταση «πόλεμος», και οι οποίες κατά τον Eissler ήταν χαρακτηριστικές για τους προσαρμοσμένους σε αυτή στρατιώτες.

Ουσιαστικά επρόκειτο για ναρκισσιστικά άτομα, για την ψυχική ισοροπία των οποίων, κάτω από τις άκραίες συνθήκες της στρατιωτικής εκπαίδευσης και του πολέμου, ήταν αποφασιστικοί τρεις παράγοντες, οι οποίοι έχουν μεταξύ τους ψυχοσωματική συνάφεια("):

1. η ανάγκη για την απόδειξη με κάθε τρόπο της παντοδυναμίας·
2. η εγκατάλειψη στις απαιτήσεις της στιγμής και του μέλλοντος, χωρίς ή και με έσωτερικές συγκρούσεις, που προέρχεται από την εξάλειψη της προσωπικότητας·
3. η προβολή του προσωπικού φόβου σε έναν τομέα της πραγματικότητας, ο οποίος ακριβώς γι' αυτό μπορεί να γίνει στόχος επιθετικών τάσεων, χωρίς το υπερεγώ να προβάλλει αντίσταση.

Η ανάγκη για την απόδειξη της παντοδυναμίας έχει προφανώς σκοπό να παρεμποδίζει τη μετατροπή της ρεαλιστικής θεώρησης των πραγμάτων σε πραγματική αδυναμία. Ακριβώς η τεχνολογία — κι αυτό σημαίνει επίσης ή κοινωνικά χρήσιμη τεχνική — φαίνεται πως μπορεί να επικαλύπτει σχεδόν μαγικά τα αίσθήματα της αδυναμίας. Αν όμως ή τεχνική — π.χ. μια πολεμική μηχανή, όπως τονίζει ο Eissler — χρησιμοποιηθεί σαν ψυχικό μέσο άμυνας, τότε

ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιὰ παιδιστική χρήση τῆς τεχνικῆς. Ἀπό τήν τεχνική περιμένει τότε κανεῖς νά μπορεῖ νά λύνει ψυχικές συγκρούσεις ὅπως ἡ κοινωνική τεχνική σκέψη τίς κοινωνικές συγκρούσεις σέ ἕνα κράτος, ἢ ὅπως ὁ τεχνοποιημένος πόλεμος διεθνῆ προβλήματα· οἱ ἄνθρωποι ὑπάρχουν πιά μόνο σά χειραγωγήσιμα φυσικά ἀντικείμενα. Αὐτή ἡ μαγική χρησιμοποίηση τῆς τεχνικῆς προϋποθέτει ἀπό κοινωνιολογική ἄποψη μιὰ ἰδεολογική συνείδηση πού ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἀμεσότητα τῶν ἀντικειμενοποιημένων συνθηκῶν, οἱ ὁποῖες θεωροῦνται ὡς ἐξουσία. Ἀπό ψυχολογική ἄποψη οἱ διαστάσεις μεγάλο-μικρό καί δύναμη-ἀδυναμία ἀνήκουν στήν προγεννητική σεξουαλική (Prägenitale) φάση τῆς ἀνάπτυξης, εἶναι δηλαδή ἕνα ἐξαιρετικά πρῶιμο καί βασικό πρόβλημα (^οα).

Ἐο δεύτερος ἀμυντικός μηχανισμός, τόν ὁποῖο ἀνέφερε ὁ Eissler, καί τόν ὁποῖο μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε μέ γενικό τρόπο ὡς ταυτοποίηση μέ τόν ἐπιτιθέμενο, δηλαδή ἡ παράδοση στήν ὑπέρτερη ἀμεσότητα, προέρχεται ὅπως καί ὁ πρῶτος μηχανισμός ἀπό ὑποτιθέμενη καί ἀπό πραγματική κοινωνική ἀδυναμία. Τά ὑποκείμενα αἰσθάνονται ἀδύναμα ἐπειδή δέν μποροῦν νά καταλάβουν τήν κοινωνία, μέσα στήν ὁποῖα ζοῦν, καί τὸ νόημα τῶν ἀπαιτήσεων τῶν ρόλων στή σύνολη κοινωνική συνάφεια, καί ἐπειδή τὰ προνόμια πού τοὺς παρέχονται δέν τοὺς εἶναι ἀσφαλῆ, γιατί δέν ἐλέγχουν τίς συνθῆκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες τοὺς παρέχονται τὰ προνόμια αὐτά. Αὐτή ἡ ἀδυναμία ἀποτελεῖ χλευασμό γιά τὰ τελευταῖα ἰδεολογικά κατάλοιπα τῆς ἀστικά-ἰδεαλιστικά αὐτονόητης ἄποψης, πῶς οἱ ἄνθρωποι δημιουργοῦν τόν κόσμο.

Ἡ τρίτη ἄποψη τοῦ Eissler, ἡ προβολή τοῦ μᾶλλον ἀσαφοῦς, ἀναρθρου φόβου σέ ἕναν κατάλληλο τομέα τῆς πραγματικότητας καί ἡ ἐπιθετικότητα πού ἀκολουθεῖ σάν ἀπάντηση στήν ἀπειλή, ἀνήκει στή γνωστή ψυχοπαθολογία τῆς καταδίωξης τοῦ ἀποδιοπομπαίου τράγου. Ἐο συνδυασμός τοῦ ἀσαφοῦς φόβου καί τῆς ἀνάγκης γιά ἐπιθετικότητα, ἀπό τὸ ἕνα μέρος, καί ἡ κοινωνικά καί οἰκονομικά

άπορρέουσα έτοιμότητα για πόλεμο, από τὸ ἄλλο, εἶναι τόσο ἐπικίνδυνα πράγματα, γιατί ἀκριβῶς οἱ παιδιστικές μορφές ἄμυνας καὶ ὁ ἀντικειμενικὸς ἀνορθολογισμὸς συνεργοῦν κλιμακωτὰ καὶ γιατί ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀνορθολογικὴ ὁμοιοστασία δὲν ὑπάρχει καμιά διέξοδος, ἂν δὲν ἀναζητηθεῖ μὲ σύνεση καὶ αὐθορμητισμό.

Ἡ ἀπαίτηση για προσαρμογὴ στὶς κοινωνικὲς διαδικασίες ἀναπαραγωγῆς, ποὺ για τοὺς περισσότερους ἔχουν γίνεῖ ἀκατανόητες, εἶναι τόσο ριζικὴ, ὥστε ὁ Bettelheim θεωρεῖ τὰ γερμανικὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως, ὅπως ὁ Eissler τὸν πόλεμο, ὡς συμπυκνωμένη παραδειγματικὴ κατάσταση για τὴν ὄψιμη καπιταλιστικὴ κοινωνία γενικὰ⁽¹⁰⁾. Τὰ στρατόπεδα, ποὺ ἀρχικὰ εἶχαν φτιαχτεῖ για σωφροιστικούς σκοπούς, ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴ «φάση τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἐξόντωσης», σύμφωνα μὲ τὴν ἐμπειρία τοῦ Bettelheim, κέντρα ἐκπαίδευσέως. Φύλακες καὶ φυλακισμένοι ἀπογυμνώνονταν συστηματικὰ ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ τους θέληση, ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἐξαρτημένα ἀνακλαστικά. Ἰδιαιτέρως οἱ κρατούμενοι περιορίζονταν συστηματικὰ σὲ μιὰ κατάσταση παιδιστικῆς ἀδυναμίας καὶ ὀργῆς, ἐπειδὴ δὲν ἦταν ποτὲ σίγουροι για τὸ τί θὰ τοὺς συμβεῖ ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή. Ὅποιος ἐναντιωνόταν στὸν ἀκρωτηριασμό, στὴν ἐξάλειψη κάθε αὐθορμητισμοῦ, ὅποιος δὲν ἀφηνόταν νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὰν «ἀνθρώπινο ὑλικὸ» καὶ ὅποιος ἤθελε νὰ διατηρήσει ἓνα ὑπόλοιπο αὐτονομίας, μὲ λίγα λόγια, ὅποιος κατὰ κάποιον τρόπο ξεχώριζε, ἐκμηδενιζόταν. Οἱ μέθοδοι ἔφταναν ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τῶν κρατουμένων, τὶς ἀδιάκοπες ταπεινώσεις καὶ ἀπειλές καὶ τὴ μαζικὴ τιμωρία μὲ βαριές ἐργασίες δίχως νόημα μέχρι τὴ θανάτωση.

Ὁ Bettelheim περιγράφει ἰδιάζουσες ἐπιδράσεις αὐτῆς τῆς τεχνικῆς τῆς ἐπαναγωγῆς στὴν παιδικότητα. Ἐπίσης ἓνα κύριο θέμα τῆς περιγραφῆς τοῦ Bettelheim εἶναι ἡ ὑποχώρηση κάθε καλλιεργημένου καὶ ἐξιδανικευμένου γνωρίσματος τῶν κρατουμένων, κάθε συμπόνιας καὶ ταύτισης μὲ τὸ θῦμα μπρὸς σὲ ναρκισσιστικὰ γνωρίσματα καὶ σὲ ἐντελῶς παιδιστικὲς καὶ ἀδέξιες προσπάθειες νὰ κερδίσουν τὸν

ἔλεγχο τουλάχιστον πάνω σέ ἕνα κομμάτι τῆς ζωῆς τους. Οἱ κρατούμενοι προσπαθοῦσαν νά διατηρήσουν ἕνα κομμάτι τῆς ταυτότητάς τους μέ τὸ νά μαζεύουν π.χ. ὅποιοδήποτε παλαιό ἀντικείμενο πού θά μπορούσε νά συμβάλλει στήν τελική νίκη τῶν βασιανιστῶν τους, ἐντάσσονταν δηλαδή στό σύστημα σκέψης τῶν δημίων τους γιά νά αἰσθανθοῦν κατά κάποιον τρόπο ὅτι ἀνήκουν σέ κάποιον. Ὁ Bettelheim γράφει: «Στό τέλεια ἀναπτυγμένο κράτος καταπιεσμένων μαζῶν οἱ προσπάθειες τοῦ θύματος νά ὀργανώσει τήν αὐτοάμυνά του φαίνεται πῶς κι αὐτές ὀδηγοῦν σέ μιὰ κατάπτωση τῆς προσωπικότητας» (11).

Στήν περιγραφή τοῦ Bettelheim γιά τήν ἀκραία κατάσταση τοῦ στρατοπέδου συγκεντρώσεως θά προσθέσουμε μιὰ ἀκόμη τέτοια ἀκραία κατάσταση: τή λεγόμενη πλύση ἐγκεφάλου, μέ τήν ὁποία μπόρεσε νά ἀλλάξει ριζικά ἡ στάση πολλῶν Ἀμερικανῶν αἰχμαλώτων στόν πόλεμο τῆς Κορέας (12). Πολλοί βασιανισμοί, π.χ. πείνα καί δίψα, πού μείωναν τήν φυσική ἱκανότητα γιά ἀντίσταση τῶν αἰχμαλώτων, ἦταν οἱ βάσεις τοῦ ψυχικοῦ μαρτυρίου. Αὐτό συνίσταται π.χ. στήν ἐμπόδιση κάθε αἰσθησης σέ ἀκουστικά μονωμένα καί σκοτεινά κελλιά, ὥστε μέσα σέ λίγο χρόνο κατέρρεε κάθε ἀντίσταση τῶν αἰχμαλώτων. Ἀμερικανικά πειράματα ἔδειξαν ἀργότερα ὅτι φοιτητές πού εἶχαν περάσει μόνο δώδεκα ὥρες σέ τέτοια ἀπομόνωση, παρουσίαζαν φανερά συμπτώματα ἀπώλειας τοῦ προσανατολισμοῦ. Ἡ πρωτογονική σκέψη κέρδιζε ἔδαφος, παιδικές φαντασιώσεις, παραισθήσεις καί ὄνειρα ἄγχους πλημμύριζαν τή συνείδησή τους, καί ἔτσι προετοιμάζονταν γιά νά ἀποδεχτοῦν νέα συστήματα προσανατολισμοῦ.

Φυσικά δέν μπορούμε νά συγκρίνουμε ἄμεσα τόν μέσο ἄνθρωπο τῆς κοινωνίας μας μέ ἕναν πού βρίσκεται κάτω ἀπό τέτοιες ἀκραίες συνθήκες. Εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον ὅτι τόσο ὁ Bettelheim ὅσο καί ὁ Meerloo, πού ἔγραψε γιά τὰ πειράματα πλύσης τοῦ ἐγκεφάλου, συνιστοῦν γι' αὐτή κυρίως τήν κατάσταση ἕνα μέσο πού φαίνεται κα-

τάλληλο να αντισταθεί στις τραυματικές επιδράσεις τέτοιων τεχνοκρατικών κοινωνικών σχέσεων. Είναι το ίδιο μέσο που πρέπει να απαιτηθεί για το σύνολο των ανθρώπων στην όψιμη καπιταλιστική κοινωνία. Ο αγγλικός τίτλος του βιβλίου του Bettelheim δηλώνει καλύτερα από τον γερμανικό για τί πρόκειται: ο τίτλος είναι *The Informed Heart*. Αυτό σημαίνει: «Η άκραία κατάσταση ξεπερνιέται, όταν αυτή δεν καταστρέφει ανεπανόρθωτα τις ψυχικές δομές, δηλαδή ή συνθετική Ικανότητα του Έγώ διατηρείται και δεν περιορίζεται από τραυματικά όνειρα. Η μεταοιδιπόδεια συνθετική Ικανότητα του Έγώ συνίσταται στο να «άφομοιώνει το Ξένο (μέσα και έξω), να μεσολαβεί σε αντιφάσεις, να συνδέει τα μεταξύ τους αντίθετα και να θέτει σε κίνηση την πνευματική δημιουργικότητα» (13).

Οι συνθετικές λειτουργίες του Έγώ είναι δυνατές σε πολλές βαθμίδες της ανάπτυξης του Έγώ: ακόμη και μια παρανοϊκή κατάσταση είναι σε έντελώς τυπική έννοια πνευματικό δημιούργημα. Κάτι τέτοιο είναι π.χ. ή αντισημιτική εξήγηση της πορείας του κόσμου. Στην περίπτωση αυτή ή συνθετική Ικανότητα δεν έγκειται στον ψυχικά ανεμπόδιστο σχηματισμό κρίσεων, αλλά στη συγκινησιακά φορτισμένη και άνορθολογική χρήση αντικειμενικά αναληθών στερεοτύπων. Σύμφωνα με ένα παιδιστικό πρότυπο σκέψης υπεύθυνα για όλη την κακή όργάνωση της κοινωνίας είναι όρισμένα πρόσωπα: αν σκοτώσει κανείς αυτά τα πρόσωπα — αυτή είναι ή μαγική πράξη — όλα θα πάνε καλά. Όπως οι στρατιώτες του Eissler αναζητούσαν να ξεπεράσουν τους παιδιστικούς φόβους τους και την επιθετικότητα μέσω του έχθρου, οι αντισημίτες έξωτερικευαν εκείνες τις όρμήσεις και τις παραστάσεις αντικειμένων, που σε μια χαώδη κοινωνική κατάσταση προκαλούν φόβους και αισθήματα ένοχης. Επίσης και αυτή ή κοσμοθεωρία — δηλ. ή αντισημιτική — είναι ένα συνθετικό προϊόν του Έγώ που περιέχει μια σειρά από λανθασμένα συμπεράσματα και γι' αυτό δεν λαμβάνει υπόψη πολλά πράγματα, ιδιαίτερα τις κοινωνικές συσχετίσεις της καταστροφικής κατάστασης: γι' αυτό δεν είναι κατάλληλη να έλέγχει τις χαώδεις καταστάσεις.

Προφανῶς ὑπάρχουν κοινωνικές μορφές ὀργάνωσης πού ἔξαιτίας τῶν ριζικῶν τους ἀπαιτήσεων προσαρμογῆς δέν ἀφήνουν στά ὑποκείμενα χῶρο γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ αὐθορμητισμοῦ τους, τῆς προσωπικότητας καί τῆς ἱκανότητάς τους γιά προσανατολισμό. Ἀπό αὐτό προέρχεται ἕνας φόβος γιά τόν προσανατολισμό, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ σέ ἐκείνη τή συνθηκολόγηση, πού ἀναφέρουν ὁ Milgram καί ὁ Eissler, μπροστά στήν ἐκάστοτε κοινωνική ἀπαιτήση καί ἡ ὁποία προσφέρει μόνο βραχυπρόθεσμη ἀσφάλεια. Ὁ φόβος τῆς ἀπομόνωσης ἀπό τήν κοινωνία· ὁ φόβος τῆς ἀπώλειας τῆς κοινωνικῆς ἀναγνώρισης· ὁ φόβος τῆς ἀπώλειας τῆς ταυτότητας ἢ καί ὁ φόβος τῆς ταύτισης μέ τόν ξένο ἢ καί μέ τόν ἐχθρό, ἐπειδή ἔτσι ξεφεύγει κανεῖς ἀπό τίς καθιερωμένες ἀπαιτήσεις — ὅλοι αὐτοί οἱ φόβοι ὀδηγοῦν στήν ταυτοποίηση μέ τά παραδεγμένα ἀπό τήν κοινωνία πρότυπα συμπεριφορᾶς, τά ὁποῖα δημιουργοῦνται ἀπό συμφεροντολογικά κίνητρα⁽¹⁴⁾. Αὐτοί οἱ φόβοι συνδέονται μέ πρῶιμους παιδικούς φόβους γιά τήν ἀπώλεια τῆς ἀγάπης καί μέ ἀγωνίες θανάτου καί ἔρχονται στήν ἐπιφάνεια ἀνάλογα μέ τήν ἐκάστοτε κοινωνική κατάσταση⁽¹⁵⁾.

Ἡ συνθετική ἱκανότητα τοῦ Ἐγῶ μπορεί νά ἔχει φτάσει ὄντογενετικά σέ ἕναν μεγάλο βαθμό ἀνάπτυξης καί ὅμως κάτω ἀπό τίς κοινωνικές συνθήκες πού περιγράψαμε νά ὀπισθοδρομήσει σέ προγενέστερες βαθμίδες, ἢ νά ὀπισθοδρομήσει τουλάχιστον μερικά στά πλαίσια ὀρισμένων τομέων τῆς ζωῆς, κυρίως τοῦ δημόσιου τομέα, τῆς πολιτικῆς. Ἡ συνθετική ἱκανότητα τοῦ Ἐγῶ μπορεί νά εἶναι τεχνικά πολύ ἀναπτυγμένη, ἀπό τήν ἄποψη ὅμως τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων ὑπανάπτυκτη. Ἀπό αὐτό θά μπορούσαμε ψυχολογικά νά συμπεράνουμε μιᾶ ναρκισσιστική προβληματικότητα, πού ἦταν ιδιαίτερα ἐμφανῆς στοὺς στρατιῶτες τοῦ Eissler. Γι' αὐτό μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε τή θέση, ὅτι ἡ σύγχρονη τάση νά ἀντικαθιστοῦμε τίς πολιτικές λύσεις μέ τήν τεχνική ὀδηγεῖ σέ μιᾶ φυλογενετική ὀπισθοδρόμηση. Στό *Autorität und Familie* ὁ Horkheimer⁽¹⁶⁾ ἔχει περιγράψει πῶς ἡ ἔξουσία στήν ἀστική κοινωνία περνάει στήν τυφλή της, ἐνστικτώδη διαδικασία ἀναπαραγωγῆς, ἐπειδή παραγνωρίζεται

ή νομοτέλεια αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἔξαιτίας συμφερόντων ἐπικράτησης. Αὐτὴ τὴν κατάσταση τῶν πραγμάτων τὴ συναντήσαμε τόσο στὸ πείραμα τοῦ Milgram ὅσο καὶ στὶς ἔρευνες τοῦ Fiesler.

Αὐτὸ τὸ πρόβλημα μπορούμε νὰ τὸ παρατηρήσουμε καὶ ἀπὸ μιὰ ἄλλη πλευρὰ — ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ αἰσθήματος ἐνοχῆς. Ὁ Meyer Fortes, ἓνας σύγχρονος Ἀγγλος κοινωνιοανθρωπολόγος, γράφει: «Μερικοὶ ἀνθρωπολόγοι ὑποστήριξαν τὴν ἄποψη ὅτι πολλοὶ μὴ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ γνωρίζουν βέβαια τὸ αἶσθημα τῆς ντροπῆς, ἀλλὰ δὲν ἔχουν τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς. Αὐτὸ τὸ ἀμφισβητῶ. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους σκοποὺς τῆς τελετουργίας σὲ ὅλες τὶς κοινωνίες εἶναι νὰ ἀποβάλλουν τὴν ἐνοχὴ μὲ «νόμιμο» τρόπο καὶ νὰ τὴν προβάλλουν σὲ ἓνα πρόσωπα ἢ σὲ ἀνώνυμες δυνάμεις. Σὲ πολλές πρωτόγονες κοινωνίες αὐτὸς εἶναι ὁ κυριότερος σκοπὸς τῶν τελετουργικῶν ἐθίμων, καὶ γι' αὐτὸ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι αὐτὲς οἱ κοινωνίες — σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς — δὲν μπορούν νὰ αἰσθανθοῦν πραγματικὰ τὴν ἐνοχὴ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ δικό μας κοινωνικὸ σύστημα ταυτίζει τὸ ἄτομο ἄμεσα καὶ ἴσως σὲ ὑπερβολικὸ βαθμὸ μὲ τὶς ὀφειλές του — ἡ ἰσχύουσα ἠθικὴ δὲν τοῦ ἐπιτρέπει καμιὰ διέξοδο, ὅπως προσφέρει στὸ ἄτομο ἡ πρωτόγονη κοινωνία· τὸ ἄτομο εἶναι ἓνα μὲ τὴν ἐνοχὴ του. Τοῦτο ἔχει πιθανὸν σχέση μὲ τὴν ἐξειδίκευση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ τὸν αὐστηρὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στοὺς δημόσιους καὶ στοὺς ἰδιωτικούς δεσμοὺς στὴν κοινωνία μας· σὲ αὐτὸ ἔγκειται σίγουρα μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες γιὰ τὴν αὔξηση τῶν φρενοβλαβειῶν καὶ τῶν ψυχονευρώσεων στὶς σύγχρονες βιομηχανικὲς χώρες» (17).

Ἐδῶ δὲν ἐξετάζουμε βέβαια τὴν οικονομικὴ συσχέτιση τοῦ προβλήματος, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς κατάστασης τῶν πραγμάτων θὰ πρέπει νὰ κρατήσουμε γιὰ τὴν προβληματικὴ μας: τὴ δυσαναλογία ἀνάμεσα στὴν ἀπαίτηση εὐθύνης ἀπὸ τὸν καθένα καὶ στὴν κοινωνικὴ ριζικὴ ἀπαίτηση προσαρμογῆς. Ἡ εὐθύνη εἶναι στὴν πράξη ἢ ἐκπλήρωση τῶν ἀπαιτήσεων προσαρμογῆς, καὶ σὲ αὐτὸν τὸν πολιτικὰ καὶ οικονομικὰ χειραγωγούμενο ἀποκλεισμὸ τῆς εὐθύ-

νης ὑπάρχει ἡ ρίζα τῆς πολιτικῆς ἀπάθειας πού συναντήσαμε στό πείραμα τοῦ Milgram σάν ἠθική ἀπάθεια.

Ὁ Ernst Kris καί ὁ Nathan Leites σέ μιὰ ἐργασία τους γιά τήν προπαγάνδα⁽¹⁸⁾ ἀναφέρουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι κατὰ κανόνα ἐντάσσονται ἀνεύθυνα στήν κοινωνική διαδικασία, ἄν τή θεωρήσουν ὡς σχεδόν-φυσική διαδικασία καί ὄχι ὡς κάτι στό ὁποῖο ἔχουν συμβάλλει καί οἱ ἴδιοι. Ἠθικά μέτρα χρησιμοποιοῦνται δηλαδή μόνο ἐκεῖ, ὅπου ἡ ἴδια ἡ σύμπραξη τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἄμεσα ἢ ἔμμεσα προφανῆς καί μπορεῖ νά ἀναγνωριστεῖ σάν προσδιοριστικός παράγοντας. Ἡ ἠθική ἀπάθεια—καί αὐτό σημαίνει σέ ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο ἀφαίρεσης συγχρόνως καί ἡ πολιτική ἀπάθεια— παρουσιάζεται σέ ὅλες τίς μεγάλες γραφειοκρατούμενες κοινωνικές συσχετίσεις, ἐνῶ ἡ Ἠθική περιορίζεται στό στενὸ κύκλο τῆς οἰκογένειας καί σέ ἀπολιτικές καταστάσεις : τὰ ἄτομα δέν μποροῦν νά ἀναπτύσσουν παρά μόνο σέ ἀσήμαντους τομεῖς ἐκεῖνον τὸν στοιχειώδη αὐθορμητισμό, πού μπορεῖ νά τοὺς δώσει τὸ αἶσθημα ὅτι καί αὐτὰ εἶναι στήν πραγματικότητα ὑπεύθυνα, δηλ. ὅτι μποροῦν νά ἀσκοῦν ἐπιροή γιά τὴν ἐπίτευξη ἀλλαγῆς.

Ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἄλλα ὑπάρχει ἀκόμη ἕνα σπουδαῖο ἐρώτημα πού τὸ ἔχουμε ἤδη πολλές φορές πλησιάσει. Γιατί οἱ ἄνθρωποι δέχονται νά διοικοῦνται τεχνοκρατικά, νά ὑποτάσσονται στό ὑπάρχον σύστημα ἐξουσίας, ἀντὶ νά ἀναζητοῦν νέες κοινωνικές μορφές ἐπικοινωνίας, ὅπου θὰ μπορούσαν νά ἀναπτύσσονται πιὸ ἐλεύθερα ; Τί μποροῦμε νά ποῦμε γι' αὐτὸ ἀπὸ κοινωνιοψυχολογικὴ ἄποψη ;

Ἐχουμε ἤδη τονίσει πὼς ἡ παιδιστικὴ ναρκισσιστικὴ δομὴ, τὴν ὁποία συνάντησε ὁ Eissler στὶς ἐρευνές του, χρησιμοποιεῖ ἄμεσα γιά τίς δικές της ἀνάγκες κοινωνικά δεδομένα : τὴν τεχνικὴ, τὸν πόλεμο, γιά νά ἀποκρούσει προβολικὰ τὸν παιδιστικὸ φόβο καί τὴν ἐπιθετικότητα. Μιλῆσαμε ἤδη καί γιά τὸ ὅτι στὸν τομέα τῆς κατανάλωσης φαίνεται πὼς ἰσχύει μιὰ ἄμεση ἀνταπόκριση ἀνάμεσα στήν

ανάγκη τῆς βιομηχανίας γιὰ τὴ διάθεση τῶν προϊόντων τῆς καὶ τῶν χρονίων προοιδιαπόμενων ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὲς τὶς ναρκισσιστικές δομές χαρακτηριστικὴ εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὰ περιορισμένη ἀνοχή τῆς δυσαρέσκειας σὲ σχέση μὲ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν. Αὐτὸ τὸ εἶχαμε παρατηρήσει καὶ στὴν ἄμεση ἐξήγηση τῆς πορείας τῆς κοινωνίας μὲ μέσο τὴν προσωποποίηση : ἀντὶ νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ αἰτίες μιᾶς οἰκονομικῆς κρίσης, ἐνοχοποιοῦνται διῆθεν ὑπεύθυνοι, π.χ. οἱ Ἑβραῖοι.

Ὁ κοινωνικὰ προκαλούμενος περιορισμὸς στὴν ἀνοχή τῆς δυσαρέσκειας, ποὺ ἐκφράζεται σὲ τέτοια παρανοϊκὰ συστήματα, ὅπως στὸν ἀντισημιτισμὸ, ὁ φόβος καὶ ἡ ἀνασφάλεια εἶναι οἱ αἰτίες τοῦ γιὰτὶ οἱ ἄνθρωποι προτιμοῦν νὰ διοικοῦνται τεχνικὰ παρά νὰ ἀναζητοῦν τὶς πολιτικές λύσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ ἦταν ἀπαραίτητες μεγαλύτερες, καὶ μὲ δυσαρέσκεια συνδεμένες συνθετικές προσπάθειες τοῦ Ἐγώ. Γιὰτὶ ὅσο τὸ κοινωνικὸ σύστημα λειτουργεῖ οἰκονομικὰ, περιλαμβάνονται σὲ αὐτὲς τὶς πρωτογενεῖς ψυχικὲς δομές ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ σύστημα καὶ τὶς ἀπαιτήσεις του γιὰ προσαρμογή, ἱκανοποιήσεις ποὺ εἶναι ταιριασμένες στὴ ναρκισσιστικὴ, κυρίως στὴ στοματικὴ (oral) φάση. Ὁ Mitscherlich γράφει : «[...] ὁ νέος ἄνθρωπος καθηλώνεται καὶ χειραγωγεῖται ἀπὸ νωρὶς ἀπὸ ἡδονιστικές ἐμπειρίες ποὺ τοῦ προσφέρονται σὰν ἐλευθερία. Ἐλευθερία γιὰ τὴ χρήση «ναρκωτικῶν», ἐλευθερία γιὰ τὴ βίωση τῆς σεξουαλικότητος σὰ «ναρκωτικόν», καὶ αὐξανόμενη ἐλευθερία τῆς ἐπιθετικῆς κοινωνικῆς ἀποδιοργάνωσης στὴ μορφή ὑποπολιτισμῶν» (10).

Μιὰ μεγάλη ποικιλία «ναρκωτικῶν» ὑποτάσσει λοιπὸν τοὺς ἀνθρώπους. Γιὰτὶ δὲν προσφέρεται μόνο σεξουαλικότητα. Ἡ ποικιλία τῶν ἡδονιστικῶν μέσων γιὰ τὴ βραχυπρόθεσμη ἱκανοποίηση ἀναγκῶν εἶναι μεγάλη, ἐφόσον κανεὶς προσαρμόζεται. Ἐπειδὴ αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἡδονὴ στὸ ἐπίπεδο τοῦ πάθους ἀπαιτεῖ τὴ διαιώνιση, οἱ πολιτικές λύσεις θεωροῦνται ἀνησυχητικές ἢ ἀκόμη καὶ ἐπικίνδυνες. Συχνὰ συνδέονται μὲ τὴ φαντασία τοῦ ἀτόμου ὅτι «τότε ἡ οἰκονο-

μική του κατάσταση θά χειροτερέψει». Κάτω ἀπό τίς δοσμένες κοινωνικές συνθήκες ἡ πολιτική ἀπάθεια ἀντιστοιχεῖ στήν ἀρχή τῆς εὐχαρίστησης, σέ μιὰ πολὺ χαμηλὴ βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ Ἐγώ. Ἡ διατήρηση τοῦ κοινωνικοῦ status quo, ἡ ὀρθολόγησή του μέ τὴν ἔννοια μιᾶς καλύτερης δυνατῆς ἀξιοποίησης τῶν μέσων ποὺ ὑπάρχουν στὸ δοσμένο πλαίσιο ἐξουσίας — καὶ αὐτὸ σημαίνει : ἡ τεχνοκρατικὴ λύση τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων — ἀντιστοιχεῖ στήν ἀνάγκη τοῦ κατεχόμενου ἀπὸ τὸ πάθος τέτοιας ἡδονῆς, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας περιορίζεται μέ τὴν ἄσκηση ἑνὸς συγκεκριμένου ἐπαγγέλματος μέ μόνο σκοπὸ τὴν ἱκανοποίηση τοῦ πάθους. Ἡ τεχνολογικὴ λύση τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων ἐμφανίζεται σὰν ἡ προσπάθεια τελετουργιοποίησης τῆς μανιακῆς εὐχαρίστησης καὶ ἔχει σκοπὸ νὰ ἐπικαλύπτει ἀρχαϊκοὺς φόβους. Σὲ αὐτὴ τὴν ἀρχαϊκὴ συνεργία ἀνάμεσα στὶς ἀνάγκες τῶν ὄρμων καὶ στὰ καθήκοντα ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ κοινωνικοὶ ρόλοι ἐμπλέκεται καὶ ὁ κοινωνικὸς φόβος. Γιατὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση βραχυπρόθεσμων ἀναγκῶν ὁ φόβος ἀποτελεῖ συνδετικὸ μέσο τέτοιων κοινωνιῶν : ὁ φόβος μπρὸς στὸ ἀνεξέλεγκτο τῶν ὄρων τῆς ἱκανοποίησης, ὁ φόβος τοῦ νὰ μὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχει ὁ ἴδιος στὴ διάθεσή του αὐτοὺς τοὺς ὄρους. Αὐτὸς ὁ φόβος τῶν πολιτικῶν ἀπαθῶν μετατρέπεται σὲ ἄγρια ἐξέγερση, ὅταν ὁ μηχανισμὸς ἱκανοποίησης παρουσιάζει ἐλλείψεις. Σὲ τέτοιες ἐποχὲς κρίσεων ἐμφανίζεται ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀρχαϊκοῦ συνδυασμοῦ τῶν ὄρμικῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν τελετουργικῶν ρόλων στὴν κοινωνία : ἡ συνθετικὴ λειτουργία τοῦ Ἐγώ ἔχει συνηθίσει νὰ κινεῖται σὲ ἓνα πεδίο ποὺ δὲν ἐπιτρέπει τὸν ἔλεγχο τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν τῆς ἱκανοποίησης τῶν ἀναγκῶν· τὸ Ἐγώ — συνηθισμένο νὰ βλέπει μόνο τὴ φανερὴ ὄψη τῶν πραγμάτων — ἀντιλαμβάνεται μόνο τὸ ἀφηρημένο ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν συνθηκῶν. Στὴν ἀφέλεια τῶν ἀπόψεων γιὰ τὴν κοινωνία μιᾶς τέτοιας συνείδησης περιέχεται βέβαια ἡ — στὴν περίπτωσιν αὐτὴ παρανοϊκὴ — αἰτιοκρατικὴ ἀνάγκη τοῦ Ἐγώ, ὅχι ὅμως καὶ οἱ συσχετίσεις ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο. Ὁ Mitscherlich συγκεφαλαιώνει τὴν ψυχολογικὴ συνάφεια ἀνάμεσα στὸν κοινωνικὸ φόβο καὶ στὴν πολιτικὴ ἀπάθεια ὡς ἑξῆς :

«Κάθε νέα δοκιμαστική ενέργεια (από έσωτερικά κίνητρα), κάθε αλλαγή αυτής της ιδιαίτερης τελετουργιοποίησης της όρμικῆς ανάγκης που προέρχεται από τὰ έξω, δημιουργεί δυσαρέσκεια, δηλ. φόβο, και άποκρούεται. Τότε τὸ Ἐγώ, για να άποφύγει τὸ φόβο, μπαίνει πολὺ εύκολα στην ύπηρεσία τῶν έκάστοτε κανόνων, άκόμη κι αν αυτό δέ συμφέρει τὸ άτομο. Τὸ άτομο είναι δηλαδή παράλογο. Ἐδῶ πρέπει να τονίσουμε ὅτι ἡ τελετουργιοποίηση μπαίνει λειτουργικά στη θέση τῆς έμφυτης όρμικῆς συμπεριφορᾶς που ρυθμίζεται από τὴ βιολογία τοῦ είδους. Αὐτή δημιουργεί τὸ συντηρητικὸ στοιχείο, τὴν ίσοροπία, χωρίς τὴν ὅποια δέν μπορεί να λειτουργήσει καμιά κοινωνία—ὅσο παράλογο κι αν είναι τὸ περιεχόμενο και ἡ μέθοδος αὐτῆς τῆς τελετουργίας. Ὅπου ἡ τελετουργιοποίηση συμβαδίζει (φυλογενετικά ἢ ὄντογενετικά) με μιά, άκόμη μὴ αναπτυγμένη, αντίληψη τῆς πραγματικότητας, δημιουργεῖται μιά αρχαϊκή σύνθεση προσώπου και κοινωνίας» (20). Ἡ μὴ αναπτυγμένη αντίληψη τῆς πραγματικότητας είναι τὸ άποτέλεσμα τοῦ φόβου, που τὸν προκαλεῖ ἡ ίσχυρότερη και ξένη κοινωνία στην έννοια τῶν επικρατούντων συμφερόντων. Αὐτὸς ὁ φόβος εκφράζεται με πολιτικὴ άπάθεια, που εκδηλώνεται παθητικά-ναρκισσιστικά, ἢ και με έξεγερση, ὅταν διαταραχτεῖ ἡ μαγικὴ φαντασία τῶν ατόμων σε σχέση με τὴν ίκανοποίηση τῶν αναγκῶν τους, που μπορεί να προκληθεῖ άκόμη και από τὴν άπαίτηση για τὴν ανάπτυξη προβληματισμένης συνείδησης. Τὸ να άπαιτεῖ κανεῖς κάτι τέτοιο δέ σημαίνει μόνο να παραπέμπει τὰ άτομα στους προσωπικούς τους προβληματισμούς σε αὐτοὺς θὰ ανακαλύψουν τελικά τὴν κοινωνικὴ της έξάρτηση. Οἱ περισσότεροι, στους ὁποίους δέν προσφέρονται οὔτε καν οἱ διανοητικὲς ίκανότητες για τὸν προσανατολισμό τους, θὰ προσκρούσουν στα ὅρια τοῦ αδύναμου στοχασμοῦ τους, θὰ πέσουν στο φόβο και στην πολιτικὴ άπάθεια και θὰ στραφοῦν άποκλειστικά στην ίκανοποίηση τῶν αναγκῶν τους. Αὐτὴ ἡ τελετουργιοποίηση τῆς φυγῆς είναι τὸ άποτέλεσμα τῆς συνεργίας ανάμεσα στην κοινωνικὴ και στην ψυχικὴ άλλοτρίωση. Ὁ «κοινωνικὸς ναρκισσισμός» (21) είναι τὸ άνορθολογικὸ άπόθεμα τῶν φασιστικῶν μαζικῶν κινήματων. Είναι τὸ προῖδν και

συνάμα ὁ συντελεστής τῶν τεχνοκρατικῶν τάσεων στὶς προσπάθειες γιὰ τὴ λύση τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἐχῶ ἐπιχειρήσει νὰ ἀναπτύξω κριτικὰ τὸ γνωσιολογικὸ ἐνδιαφέρον, τὰ θέματα καὶ τὸ ὕλικὸ μιᾶς πολιτικῆς ψυχολογίας, στὸ ἄρθρο μου Politische Psychologie, στὸ βιβλίο τοῦ D. Senghaas: Einführung in die Wissenschaft von der Politik, Frankfurt a. M. 1969.
2. S. Milgram, Some Conditions of Obedience and Disobedience to Authority. Einige Bedingungen des «Autoritätsgehorsams» und seiner Verweigerung, στὸ: H. Wiesbrok (ἐκδ.), Die politische und gesellschaftliche Rolle der Angst, στὸ: Politische Psychologie τόμ. 6, Frankfurt a. M. 1967, σελ. 170-193.
3. Στὴν ἐκθεση τοῦ Milgram ἀναφέρονται σχετικὰ λίγοι ἀριθμοὶ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα κατὰ τὶς διάφορες παραλλαγές τοῦ πειράματος. Περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μισοὺς συμμετέχοντες δέχτηκαν νὰ διοχετεύσουν τὴν ὑψηλότερη ἐνταση τῶν 450 βόλτ. Φυσικὰ γιὰ ἕναν ἀκριβῆ καθορισμὸ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῶν ξεχωριστῶν μεταβλητῶν τοῦ πειράματος θὰ ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ἔχουμε περισσότερους ἀριθμοὺς γιὰ τοὺς ὑπάκουους καὶ τοὺς μὴ ὑπάκουους, ἀλλὰ γιὰ τὴ δικὴ μας ἐπιχειρηματολογία ἀρκεῖ ὅτι γνωρίζουμε πὺς ἕνα σημαντικὸ μέρος τῶν συμμετεχόντων ἦταν ἔτοιμο νὰ ὑποταχτεῖ στοὺς ὄρους.
4. Πρβλ. J. Habermas, Θεωρία καὶ Πράξις, «Δευκαλίων» 4, 1970.
5. K. R. Eissler: The Efficient Soldier, στὸ: The Psychoanalytic Study of Society, τόμ. I, W. Muensterberger καὶ S. Axelrad (ἐκδ.), New York 1960, σελ. 39-97.
6. Eissler, βλ. ἄ., σελ. 68.
- 6a. Ἐδῶ δὲ θὰ ἐξετάσουμε τὴ συνεργία τῆς ὑπάρχουσας δομικῆς προδιάθεσης καὶ τῆς ἀκραίας κατάστασης σὰν τὸν ἐπίκαιρο, τραυματικὸ παράγοντα γιὰ τὴν παθογένεση τῆς ξεχωριστῆς περίπτωσης καὶ τῶν μαζικῶν νευρώσεων. Πρβλ. A. Lorenzer: Zum Begriff der Traumatischen Neurose, στὸ: Psyche XX, 1966, σελ. 481-492.
7. Πρβλ. A. Mitscherlich, Das soziale und das persönliche Ich, στὸ: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 18, 1966, σελ. 21-36. Κάτι παρόμοιο στὸ ἐπίπεδο ἐνὸς ἀρχαικοῦ πολιτισμοῦ περιγράφουν οἱ Paul Parin, Fritz Morgenthauer, Goldy Parin-Matthey στὸ: Die Weissen denken zuviel: Psychoanalytische Untersuchungen bei den Dogon in Westafrika, Zürich 1963.
8. Eissler, βλ. ἄ., σελ. 79.
9. Eissler, βλ. ἄ., σελ. 88.
- 9a. Ἐδῶ δὲ θὰ ἐξετάσουμε ἂν αὐτὲς οἱ μορφές προσαρμογῆς εἶναι μιὰ ἐπαναγωγή γιὰ χάρη τοῦ Ἐγῶ, ἢ ἂν ὀδηγοῦν σὲ διαρκεῖς δομικὲς διαταραχὲς (πρβλ. Lorenzer, βλ. ἄ.). Εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι μιὰ κοινωνικὰ ἐξαρτημένη καὶ μεγάλης διάρκειας ἐπαναγωγή τῶν ὑποκειμένων στὴν παιδικό-

- τητα, πού αποτυπώνεται στην κοινωνιοποιητική διαδικασία, οδηγεί επίσης στην ψυχική έδραίωση και στη συνέχιση προοιδιπόδειων ψυχικών δομών με την έννοια μιᾶς κανονιστικής συμπεριφορᾶς. Ἔτσι ἡ σύνολη πολιτική ὀργάνωση μιᾶς κοινωνίας μπορεί νά ἐνεργεῖ σά μιᾶ τραυματική ἀκραία κατάσταση και νά ὀδηγεῖ στη θεσμοποίηση τῆς παιδιστικῆς συμπεριφορᾶς.
10. B. Bettelheim, *Aufstand gegen die Masse. Die Chance des Individuums in der modernen Gesellschaft*, München 1964, σελ. 118.
 11. Bettelheim, βλ. ἄ., σελ. 204
 12. Πρβλ. Joost A. M. Meerloo, *Brainwashing and Menticide*, στό : Stein, Vidich, Whyte (ἐκδ.), *Identity and Anxiety. Survival of the Person in Mass Society*, Glencoe, 1962³, σελ. 506—522.
 13. H. Nunberg, *Die synthetische Funktion des Ich*, στό : *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse und Imago* 16, 1930, σελ. 301—318.
 14. Πρβλ. K. Horn, *Formierte Demokratie als kollektive Infantilität*, στό : *Argument*, 42, ἔτος 9, 1967, τεύχος 1, σελ. 26—41. Ἰδιαίτερα φανερή γίνεται ἡ πίεση τῶν κανονισμῶν τῆς παραγωγικά προσανατολισμένης κοινωνίας, ὅταν κάποιος ξεφεύγει ἀπό τόν περιορισμένο ρόλο του. Ἀσθενεῖς (π.χ. μέ ἐγκεφαλικά τραύματα) πού δέν μποροῦν νά ἀποδεχτοῦν τόν καθορισμένο ρόλο τοῦ ἀσθενοῦς, γίνονται ἀπόβλητοι. Πρβλ. E. Spierling, *Die psychosoziale Lage von Hirnverletzten*, Stuttgart 1967.
 15. Ἐδῶ συναρτῶ τὸ φόβο και τὴν ἀδυναμία μέ κοινωνικὲς συνθήκες. Αὐτὸ δέν σημαίνει καθόλου ὅτι παίρνω τὸ μέρος τοῦ ψυχαναλυτικοῦ ρεβιζιονισμοῦ, γιατί ἐδῶ τονίζεται κατηγορηματικά πὼς ὅταν οἱ κοινωνικὲς συνθήκες προκαλοῦν φόβο, συνδέονται μέ παιδικὰ προβλήματα. Στὴν παραπάνω τροποποιημένη χρησιμοποίηση τοῦ ἀμυντικοῦ μηχανισμοῦ «ταύτιση μέ τὸν ἐπιτιθέμενο», ἡ κοινωνική ἀνωνυμία, στὴ μορφή ἀπαιτήσεων πού θέτουν οἱ ἄλλοι, παίρνει τὴ θέση πού εἶχε ὁ πατέρας στὴν παιδικὴ ἡλικία. Τὸ αἶσθημα τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀτόμου μέσα στὴν κοινωνία συνδέεται μέ τὴν παιδικὴ κατάσταση, ὅπου αὐτὸς ἦταν ἀδύναμος ἀπέναντι στοὺς γονεῖς και τοὺς ἐνήλικους. Τὰ ἄτομα αἰσθάνονται τὴν ἀτυχία στὰ πλαίσια τῆς κοινωνίας ἀνάλογα πρὸς τὴν τιμωρία ἀπὸ τοὺς γονεῖς κατὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία σὰ χτύπημα τῆς μοίρας. Αὐτὴ ἡ μοῖρα προσωποποιεῖται και προβάλλεται τότε π.χ. στὴ μορφή τοῦ Ἑβραίου και ἔτσι παρεμποδίζεται ἡ κοινωνική ἀνάλυση τῆς ἀτομικῆς ἀδυναμίας.
 16. M. Horkheimer (ἐκδ.), *Autorität und Familie*, Paris 1936, σελ. 3—76.
 17. Βλ. M. Fortes : *The Consciousness*, στό : *The Institutions of Primitive Society*. Basil Blackwell and Mott, Oxford 1956.
 18. E. Kris και Nathan Leites, *Trends in Twentieth Century Propaganda*, στό : G. Roheim, (ἐκδ.), *Psychoanalysis and the Social Sciences*, τόμ. I, New York 1947, σελ. 393—409.
 19. A. Mitscherlich, βλ. ἄ., σελ. 30.
 20. A. Mitscherlich, βλ. ἄ., σελ. 27 κ.έ.
 21. Th. W. Adorno, *Zum Verhältnis von Soziologie und Psychologie*, στό : *Soziologica I. Frankfurter Beiträge zur Soziologie*, τόμ. I (ἐκδ. Th. W. Adorno και W. Dirks), Frankfurt a. M. 1955, σελ. 34.